

DARÜLHADİS

İSLAMİ ARAŞTIRMALAR DERGİSİ | ISLAMIC STUDIES JOURNAL

Darülhadis, Aralık/December 2021, sy. 1

Early Arianism – A View of Salvation, Fortress Press, Kitap Değerlendirmesi¹

Murat Kaya

Doktora Öğrencisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı İstanbul Medeniyet University, Social Sciences Institute, Department of History
Istanbul, Turkey
muratkaya@karatekin.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-2230-5193

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Kitap Tanıtımı/ Book Review

Geliş Tarihi / Date Received: 28 Ekim / November 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 15 Kasım / November 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: 31 Aralık / December

Atıf / Citation: Kaya, Murat. “Early Arianism – A View of Salvation, Fortress Press, Kitap Değerlendirmesi”. *Darülhadis İslami Araştırmalar Dergisi*, 1 (Aralık 2021), 286-292.

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <https://darulhadis.karatekin.edu.tr/dergi-15851-sayfasi.karatekin> | mailto: darulhadis.isl.ar.dergisi@gmail.com

Copyright © Published by Çankırı Karatekin Üniversitesi

Cankiri Karatekin University, Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved

¹ Kitap Tanıtımı: Robert C. Gregg ve Dennis E. Groh, Early Arianism – A View of Salvation, Fortress Press, Philadelphia, 1981, 209 s. ISBN 0-8006-0576-4.

Kitap tanıtımına geçmeden önce Ayusçuluk hakkında bazı temel bilgiler verilmesi gerekmektedir. Özetle, dördüncü yüzyıl Hz. İsa'nın ilahi ve beşeri tabiatına ilişkin muhtelif görüşlerin belirgin hale geldiği bir dönemdir. Henüz ikinci yüzyılın başlarından itibaren İsa cemaati içerisinde Hz. İsa'nın ilahi ve beşeri tabiatına yönelik farklı görüşler konuşulmaya başlanmıştı. Çeşitli yerel ve küçük sinodlarda veya konsillerde bu konular önde gelen piskoposlar tarafından tartışılmış ancak kısa süreli sükûnet sağlansa da nihai bir mutabakata varılmamıştır. Bilhassa üçüncü yüzyıla kadar Yunan felsefesinden etkilenen Hıristiyan teolojinin içerisinde bu konu da nasibini almıştır. Özellikle üçüncü yüzyılda ateşli tartışmalar belirmeye başlamıştır. Ancak bu konu üzerine en önemli hadise dördüncü yüzyılda toplanan İznik Konsili'nde -ilk ekümenik konsil olarak kabul edilir- hararetle tartışılan Aryusçuluk olmuştur ve konsil sonunda Aryus'un görüşleri reddedilmiştir. Zira Aryus, Hz. İsa'nın beşer yönüne vurgu yapan öğretiler sunarken onun ilahi tabiatına ise gölge düşürüyordu. Söz gelimi bugünkü anlamda Ortodoks Hıristiyanlığın nüvelerini Aryus'un düşüncelerinin oluşturduğunu ileri sürsek, kısmen doğru bir tespitte bulunmuş oluruz. Böylesine ciddi bir konuda ülkemiz akademiasında son çeyrek asırdır yapılan bazı çalışmaları¹ hariç tutarsak literatürün bu konuda son derece kısır kaldığını görebiliriz. Oysa batı literatüründe Aryus ve görüşleri fazlaca önemsenmiş ve üzerine çok sayıda çalışma üretilmiştir. Dolayısıyla Robert C. Gregg ve Dennis E. Groh, *Early Arianism – A View of Salvation*, başlıklı kitap tabiri caizse bu konuda batı literatüründe üretilen çalışmalar arasında el kitabı olarak kullanılacak şekilde yoğun ilgi görmüştür.

Aryanizmin bütünüyle heretik bir teoloji olduğu görüşünü yıkmak ve onu bir bilmece olmaktan öteye götürmek için hazırlanmış olan bu kitabın otuz yılı aşkındır literatürde yer alması ve sık sık alıntı yapılmasına rağmen eser hakkında detaylı bir kitap tanıtımı yapılmamış olması son derece şaşırtıcıdır. Bu birinci el kaynaklara müracaat edilmiştir. Bilhassa, Aryusçu

1

Kaçar, T.2003. "Ebionitelerden Arius'a: Eskiçağ Doğu Hıristiyanlığında İsa- Teolojisi Tartışmaları". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 44/2, 182-206. ve Kaçar, T. 2008. "IV. Yüzyıl Constantinopolis Kilisesi'nde Aryanizm'in Yükselişi ve Düşüşü", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına (In Memory of Prof. Dr. Işın Demirkent)*, 145-159, İstanbul.

akım, heretik damgasıyla patlak verdiği dönemde ve sonraki süreçlerde etkili olan üç önemli figürün fragmanları ve mektuplarından beslenmiştir. Bu durum eseri ayrıcalıklı kılmıştır. Ayrıca Aryusçu akım karşıtlarının da mektuplarına ve fragmanlarına yer verilmiş olması, içeriği zenginleştirmekle kalmayıp bir bakıma sözü geçen olayların veya tartışmaların tarihsel gerçeklikleri konusunda tarihsel doğrulama imkanı sunmaktadır. Yazarlar Aryus, Sofist Asterius ve Nikomedialı Eusebius'un mektup ve fragmanlarını kullandıkları gibi Aryus karşıtları olan İskenderiye piskoposları Aleksander ve Athanasius'un mektuplarına da yer vermişlerdir.

Eser, ekseriyetle Aryusçuluğu bir "kurtuluş projesi" gözüyle inceleyip ele almaktadır. Aryusçu Soterioloji'nin (Kurtuluş bilimi) temelinde kurtarıcı mesih fikrini yatar ve yaratılanların en mükemmeli olan bu kurtarıcının tüm hıristiyanlar için kurtuluş yolu ihdas ettiği sık sık vurgulanır. Eserde, Aryanizm'in kurtuluşa götüren bir proje benzetmesinin beş ayrı bölümde okuyucun idrakine sunulduğu görülür.

Kitabın birinci bölümünde, "the Arian Christ" (ss. 1-30) Aryan teolojide algılandığı şekliyle Tanrının yarattıklarından/ işlerinden biri olarak vücuda gelen bir beşerin ilahi bir sığata nail olmasından bahsedilmektedir. Aryusçuların tasavvurundaki İsa propagandası yapmak şüphesiz farklı bazı sonuçlara sebep olmaktadır. Yarattılmış olması nedeniyle "oğulun" bazı limitleri taşıması, yaratıcısı ile sürekli ona bağılı olan otorite/sizliğe sahip olması ve gayreti ile değışebilecek bir tabiata sahip olması gibi yorumlamalar buna örnek gösterilebilir. En nihayetinde tıpkı öteki şeyler gibi o da yaratıcının isteğı üzere yaratılmıştı ve ilahiliğini Kutsal Ruhun kendisinde tecelli etmesi sonucunda kazanacaktı. Aryusçuların benzer niteliklerin tüm insanlarda da görülebileceğı iddiası kendilerine karşı getirilen eleştirilerin temel nedeni olmuştur. Özellikle mesihin uluhiyetinin mükemmel bir hayatı yaşamanın mükafatı olduğunu düşünmeleri meselenin bilhassa bu bölümde İsa'ya dair yapılan Aryusçu portreyi gösterir. Aryus, *Thalia*'sında bunu açıkça belirtir. Yine bu bölümde yaratılmaya çalışılan İsa figürüne dair söylenmesi gereken meselelerden biri de yaratıcıya bağılılıkta kusursuzluğu benimseyen bir iradeye Kutsal Ruhun tecelli etmesi gibi bir lütuf anlayışının doğmasıdır. Bu bağılılığı sayesinde İsa "dóξα" (kanaan) elde etmiş ve "víos" (oğul) olmuştur.

Eserin ikinci bölümü, “The Son: Many of Brothers” (ss.43-70) birinci bölümde Aryusçuların tasavvurundaki İsa hakkında oluşturdukları teoloji ve kristoloji ile hangi uç noktaları ima ettiklerine dair açıklayıcı bir bölümdür. Diğer bir ifadeyle bu bölümde, Aryusçuların asıl amaçlarının ne olduğu vurgulanmak istenmiştir. Nitekim müelliflere göre Aryus ve teolojisinin monoteistik tanrı görüşünü korumaya meyilli olduğu öne çıkmaktadır. Bilhassa her mümin de Tanrının tekliğini/tek otoritesini korumaktan mesuldür. Bu yüzden Aryusçulara göre İsa hak tanrı değildir. Tam aksine tanrının sözüyle mükafatlandırılmış ve nihayetinde de yine tanrının arzusu dahilinde bir beşer olarak yaratılmıştır. Şöyle ki o, tanrının yarattıklarından/işlerinden sadece biridir. Bu görüşün Athanasius’a göre geleneksel Yahudi görüşünün kendi çağındaki bir yansıması olmaktan öteye giden bir yanı yoktur. Ona göre Yahudilerin İsa’nın mesihliğini reddeden zihniyetleri ile Aryusçuların iddiaları arasında (bu bağlamda) bir fark bulunmamaktadır. Burada hiç şüphesiz uluhiyeti küçümseyen ve daha evvel hiçbir beşere lütfedilmemiş bir makamın alçaltılması söz konusudur. Bu söylemin genel itikada çok ağır bir darbe vurmaya hedeflediğini söyleyebiliriz. Çünkü uluhiyet mahiyetinin sıradanlaştırılması ve ameli mükemmel olan bir beşere yaratıcı tanrı tarafından böyle bir mertebenin lütfedilmesi hiç kuşkusuz aynı ödülün tanrının öteki kullarına da nasip olabileceği anlamını taşımaktadır. Bu durumda, İsa, tanrının irade ve arzusu şartıyla birçok kardeşten sadece biri olmaktadır. Dolayısıyla İsa, inananların tanrıya yaklaşımları ve tanrı ile buluşmaları için bir örnektir. Bu nedenle kurtuluş düşüncesi İsa üzerine kurulmaktadır. Athanasius cephesi ise Aryusçu öğretiyeye İsa’nın tanrı ile olan doğal tabiatı (*natural sonship*) ve beşer olan tabiatı arasındaki farkı ihmal ettikleri yönünde eleştiriler getirmiştir. Ancak Aryusçuların İsa’nın doğal tabiatını Kutsal Ruhla ilişkilendirmeleri konuya getirilen Aryusçu reaksiyon olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira onlara göre “Oğul” en başta “Babaya” yabancı idi ve onun “Baba” ile olan ilişkisi Kutsal Ruh/Logos aracılığıyla sağlandı.

Kitabın üçüncü bölümünde, “the Obedient Logos”, (ss.77-118) *logos* (söz) meselesi etraflıca tartışılmaktadır. Özellikle daha evvel belirttiğimiz gibi tanrının mutlak otoritesini korumak amacıyla izledikleri teolojilerinde Aryusçuların İsa’nın uluhiyetini *logosa* bağlamaları *logosun* fonksiyonu

hakkındaki tartışmaları da doğurmuştur. Bir anlamda tüm insanlığın yaratılışında tanrı ile insanlık arasında ilahi rıza dahilinde yaratılan İsa, bir nevi enstrüman görevi görürken kendisini bu yolda başarılı kılan unsur *logosun* tam da kendisidir. Nitekim Aryusçulara göre Oğul, Baba'yı en başlarda bilmezdi. Zira Aleksander'ın aktardığı gibi oğul Baba ile her daim var olmadı. Baba sonsuz iken Oğul'un başlangıcı ve sonu vardı. Hatta Aryusçuların bu yüzden "Baba ilk başta Baba değildi, Oğul yaratılınca kendisine Baba sıfatı o zaman atfedildi" yönündeki telkinleri şaşkıncı değildir. Kısaca Oğul, Baba'ya "oluş" yönünden yabancı idi. Yaratılmış olması dolayısıyla bir başlangıcı ve sonu vardı. Tıpkı İsa gibi *logos* da yaratılmıştı ve Tanrı onu yokluktan yaratmıştı. Başka bir deyişle *logos*' da İsa'ya benzer bir şekilde var oluş itibariyle tanrıya yabancı ve özü itibariyle ondan farklı olmak zorundaydı. Aryusçuların bu şekilde düşünmeleri karşısında Athanasius Aryus'un *logos*'un mahiyetini tamamıyla idrak edemediğini ileri sürdü. Nihayetinde ona göre Aryus'un teolojisi iki farklı *logos* tanımlayıp bunlardan Mesih İsa'da tezahür edenin Baba'daki *logos* olmadığını ve bu nedenle onun sadece lütfedilmiş bir kelam olduğunu söyler. Dolayısıyla Tanrının iradesi dahilinde, onun arzuladığı derecede ve limitleri olan bir *logos* karşımıza çıkmaktadır.

Bu noktadan sonra kitap "Claims on The Life of St. Anthony", başlıklı dördüncü bölümü ile Athanasius'un Aziz Anthony'nin hayatına dair yaptığı biyografisi ile devam etmektedir. Anlaşıldığı üzere Athanasius'un büyük keşiş Anthony'nin hayatını anlatan bu çalışmasını sunarken Aryusçulara olan karşıtlığını bu biyografide dokuduğu anlaşılmaktadır. Zira Aziz Anthony'nin henüz hayattayken Meletius'un ve Aryus'un öğretilerine karşı takındığı tavır malumdur. Athanasius'un St. Anthony'nin kendisini görüp görmediği konusunda muhtelif görüşler bulunmaktadır. Ancak Athanasius, Aziz Anthony'nin hayatını anlatırken onun Aryus karşıtı görüşlerini ve heretiklerle olan mücadelesini öne çıkarmıştır. İster Aziz Anthony ile yoğun iştirakleri olsun isterse yarattığı bir kahraman olsun Athanasius'un gayesinin Aryan öğretinin çürütülmesine yönelik olduğu söylenebilir. Zaman zaman bölüm içerisinde zikredilen bazı ifadelerle göre hem Athanasius hem Aryus tarafı Aziz Anthony'nin kendi saflarında yer tutmasını arzu ettikleri anlaşılabilir da son tahlilde Athanasius kahramanının bizzat kendisiyle aynı safta durduğu ve

bunun Anthony'nin Aryusçulara olan asıl duruşunu olduğunu altını çizer. Bir başka ifade ile Athanasius'un sunduğu Aziz Anthony biyografisi Aryusçuların süreç içerisinde tanrının lütfu ile ilahileşen ve erdeme dayalı bir oğul düşüncesini çürütme çabası olarak okunabilir.

Kitabın beşinci bölümünde, “Divine Will and Divine Nature as Christological Opinions” ise (ss.161-183) İsa'nın tabiatının değişebilirliği üzerinde muhtelif düşünürlerin veya teologların görüşlerine değinilmiştir. Aryusçu öğretilerin arkasındaki Yunan felsefesinden etkilenen Hristiyan düşünürlerin öğretilerine *biblical* platonistlerin, örneğin İskenderiyeli Aleksander, Athanasius gibi zatların fikirleri ile çeşitlendirilmiştir. Bu bağlamda bahsettiğimiz ilk kesim İsa'nın tabiatının değişebilirliğini vurgularken öte yandan özellikle İskenderiyeli Aleksander ve takipçileri geç dönem platoncu felsefenin de etkisi ile buna karşı çıkıp ilahi tabiatın değişmezliğini fakat tanrı rızası dahilinde vücuda getirilen beşer tabiatın değişebilir olduğunu vurgulamış ve bu iki tabiat arasındaki farkın gözetilmesini propagandasını yapmışlardır. Titiz bir okuma sonucunda son bölümde, sadakatinde şüphe barındırmayan ve tanrısına koşulsuz bir bağlılıkla tutunan bir beşerin oğul sıfatına erişmesindeki en belirleyici unsurun tanrıya (Baba) itaatini ve bu itaatini bir lütfun neticesinde gerçekleştiği şeklindeki Aryusçu görüş öne çıkar. Hatta “Oğul” netice itibarıyla bir beşerdir ve öteki beşerler de aynı mertebeye çıkabilir. Bu yüzden bir değil birden fazla “oğuldan-kızdan” bahsedilebilir. Belirttiğimiz mertebeye erişmek için ise beşer tabiatın hep ileriye dönük değişimi ve gelişimi sayesinde ilahi rızayı kazandığı söylendiği gibi öte yandan ilahi tabiat ise beşer tabiatın tüm bu süreçteki safhaları başarı ile tamamlamasına olanak sağlamıştır.

Müellifler ayrıca kitabın sonuna kısa bir “Sonsöz”, (Epilogue) (ss.193-194) ekleyerek genel bir değerlendirme yapmıştır. Ayrıca eserin sonuna da kitapta kullanılan hem modern hem de geç antik dönemin önde gelen isimlerini ve kavramlarını içeren bir indeks sunulmuş olması (ss.195-209) okuyucuya kolaylık sağlamaktadır.

Bu kitabın Aryusçuluk konusunda akademik çalışma yapmak isteyen tüm araştırmacılar için Aryusçuluğun teolojik ve kristolojik öğretileri hakkında başvuracağı en temel kitaplardan biri olduğu kanısındayım.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışmada araştırma ve yayın etiğine uygun hareket edilmiştir. Çalışmanın özgünlüğüne dikkat edilmiş yararlanılan kaynaklar dipnot ve kaynakçada usulüne uygun olarak eksiksiz zikredilmiştir.